

Teorijski izazovi tranzicione rekonstrukcije nacionalnog identiteta — slučaj Vojvodine

JOVAN KOMŠIĆ

Univerzitet u Novom Sadu

Polazeći od Hobsbaumove procene dugovečnih perspektiva ksenofobnog nacionalizma u postsocijalističkim režimima centralne i istočne Evrope, kao i od sličnih procena srpskog reditelja i pisca Živojina Pavlovića o mentalitetu, koji “zajednicu... vraća vekovima u praiskonsko stanje apsolutne amorfije”, autor analizira izazove postkomunističkih identitetskih politika u Vojvodini i Srbiji, posredstvom sledećih tematskih segmenata: 1) “Preporodni” zapleti i “kreativnost” oligarhijske uzurpacije građanske suverenosti; 2) Politika identiteta i evropske perspektive vojvođanske multikulturalnosti; 3) Paradoks pluralizma: otvaranje takmičarske scene – zatvaranje u etnonacionalne zajednice; 4) Šanse za liberalnu alternativu oficijelnoj paradigmi “jedne politične narodnosti”. Zaključak je da decentralizacija ipak nije “potrošena” alternativa, odnosno da lokalni i regionalni okvir upravljanja zajednicom nije izgubio sve šanse da, umesto autoritarno-centralističkog zaludivanja “sudbinskim identitetom”, poverujemo u vrline i kapacitete građanstva, snagu zdravog razuma i slobodni izbor plana i smisla života.

KLJUČNE REČI: *postsocijalizam; Srbija; etnonacionalizam; autoritarna kultura; oligarhija; Vojvodina; multietničnost; građanstvo; hibridizacija identiteta; decentralizacija.*

/ Uvod: Nacionalisti ili građani?

Više je razloga što za uvodnu provokaciju analize identitetskih politika postkomunističkog, “nacionalnog preporoda” i oligarhijske uzurpacije građanske suverenosti u Vojvodini i Srbiji (1988 — 2022) uzimam dva citata. Jedan iz pera britanskog velikana evropske historiografije, Erika Hobsbauma

(Eric Hobsbawm), a drugi smo nedavno mogli pročitati u najavi knjige dnevnčkih beležaka, takođe globalno poznatog autora, srpskog reditelja i pisca, Živojina Pavlovića.

Dakle, upućujući na “dvostruko neizvestan položaj” zemalja centralne i istočne Evrope i podsećajući, pritom, da je “istorija zaostalih zemalja u devetnaestom i dvadesetom veku istorija pokušaja da se dostigne razvijeniji svet imitiranjem”, te da je reč “o pokušaju da se sledi nekoliko modela razvoja i o neuspehu pokušaja da se to postigne”,¹ Hobsbaum ovako ocenjuje bezmalo poluvekovni period socijalizma (1945 — 1989):

A ipak moram reći, mada se mnogi od vas neće složiti sa mnom, da je do izvesne mere sistem bio delotvorniji nego što je postojalo od sloma carevina u 1918. godini. Za većinu običnih građana zaostalih zemalja u regionu... to je bio verovatno najbolji period u njihovoj istoriji. Sistem se slomio jer je ekonomski sistem postajao suviše krut i nije mogao da deluje... Međutim... ne izgleda mnogo verovatno da će ovaj region, moguće uz marginalne izuzetke, uspeti da se pridruži klubu “stvarno” razvijenih i savremenih zemalja... Tako će, u celini, narodi centralne i istočne Evrope nastaviti da žive razočarani u svoju prošlost, verovatno još razočaraniji svojom sadašnjošću i neizvesnom budućnošću. Ovo je veoma opasna situacija. Ljudi će tražiti nekoga na koga bi mogli da svale krivicu za svoje neuspehe i nesigurnosti. Pokreti i ideologije koji će najverovatnije izvući koristi iz ovakvog raspoloženja nisu, bar u ovoj generaciji, oni koji žele da se vrate na neku verziju od pre 1989. godine. Biće to pre pokreti koje inspirišu ksenofobični nacionalizam i netolerancija. Uvek je najlakše kriviti strance (Hobsbaum 1996: 210—212).

U nedavno objavljenoj knjizi izdavačke kuće Agora, iz Novog Sada, *Dnevnici Živojina Pavlovića 1994 — 1998. godine*, zapazićemo da je čuveni srpski filmski reditelj i književnik, u istom periodu kao i Hobsbaum, takođe upozorio na destruktivnu snagu i dugoročne posledice *ksenofobnog nacionalizma*.

¹ Hobsbaum misli na “zapadnu demokratiju i ekonomski liberalizam”, nakon 1918, odnosno na “model modernizacije zaostalih agrarnih privreda planskom industrijskom revolucijom” i njemu primerene “nepodnošljive političke sisteme”, posle 1945.

Tako, Pavlović u svoj dnevnik zapisuje:

jun 1994.

Nacionalisti ili građani. Kako je građanstvo na Balkanu slabo, znači – nacionalisti. To jest, seljaci. (Moglo bi se s ozbiljnim razlozima reći da ovaj krvavi i besmisleni građanski rat nije ništa drugo do seljačka nacionalistička kontrarevolucija koja prethodnu seljačku komunističku revoluciju otprema *ad acta*. Odnosno trijumf amorfije nad pokušajem nasilnog importa tekovina civilizacije kristala na Balkan – jedinu evropsku oblast imunu na *progres* i *napredak*).

16. jul 1994.

Ako bih podržavao takozvane *nacionalne interese*, to jest – ako bih kolektivnom biću dao prednost nad sopstvenim, potro bih sam sebe... ma koliko moj specifikum zavisio od sudbine kolektiva, nije istovetan s uzročnikom njegove zle sudbe: takva je sudbina samo posledica užasnih svojstava srpskog mentaliteta koji zajednicu, opirući se da prihvati bilo koje ozbiljnije organizacione tekovine evropske civilizacije, vraća vekovima u praiskonsko stanje apsolutne amorfije – osobina svih paganskih zajednica.

19. jul 1994.

Nacionalizam, bilo koji, za mene je najopasnija i najgluplja zabluda savremenog čoveka (Pavlović 2021).

Elem, u senci još snažnih recidiva situacije koju reflektuju Hobsbaumovo predavanje i Pavlovićeve dnevnici – a reč je o međuetničkim konfliktima, začetim krvavim raspadom SFRJ – još nije vreme da se prenebregne činjenica da i dan-danas tragamo za funkcionalnim i najmanje nepravednim izlazima iz istorijskog ćorsokaka ratno-nacionalističke tranzicije i politički instrumentalizovanih “amorfija” etnonacionalnih zajednica. Razmatrajući ovaj problem kao patologiju Velike deregulacije i “etničkih i susedskih paranoja”, nemački filozof Peter Sloterdijk (*Peter Sloterdijk*) piše o potrebi nove političke “gramatike” i “atletike” “sapripadanja sa onima sa kojima nam sapripadanje teško pada”. Kao i u Pavlovićevim zapisima i Hobsbaumovim istorijskim sintezama, i u njegovim analizama prepoznaćemo veliku nedoumicu, čiju relevantnost ne bismo smeli da potcenimo. Reč je o upozorenju da u neevropskim društvima “mogu postojati granice u izvozu demokratije”. Jer, “na putu demokratizacije,

u zapadnom smislu te reči, stoje masivni relikti kultura, koje se, u skladu sa svojim suštinskim obeležjima, poviniju starijim principima agrarnog doba” (Sloterdajk 2001: 44, 54).

Čudovišno razaranje bića i duha multietničkih gradova na prostorima bivše Jugoslavije (Vukovara, Sarajeva, Mostara...), 90-ih godina prošlog veka – praćeno bujicom resantimana, divljih energija i probuđenih, antiurbanih običajnosti u svim gradovima bivše države – predstavljalo je, zapravo, kulturološku osvetu sela (i predgrađa) za traumatične izazove naglih promena, nelagode u dodiru i poslovične poraze u utakmici tradicionalnog habitusa sa superiornijim obrascima svakodnevnice modernog, industrijskog grada.

Da je, u našem slučaju, takva osveta duhova “Evrope otomana”² neodoljivo podsećala na 5. vek pre nove ere i spartanski pokret za zaustavljanje promena – tzv. patriotskim povratkom vrednostima zatvorenog društva “stare države otaca” (Poper 1993, 1: 232—259) – upadljivo svedoči sveopšta retradicionalizacija identitetskih, “preporodnih” politika.

/ “Preporodni” zapleti i “kreativnost” oligarhijske uzurpacije građanske suverenosti

Kao i u ranijim etapama raspada velikih carstava i formiranja novih, nacionalnih država, i danas se ovakav model mobilizacije masa najčešće pokazuje “dobitnom kartom” u strategijama političke instrumentalizacije velikih deregulacija. Relativno dugovečne napetosti u interakcijama susednih nacija i država dovode do toga da se na unutar nacionalnom tržištu glasova ne smanjuje većinska potražnja za iracionalno prijemčivim kompenzacijama za masovne strahove, rastuću bedu i neizvesnosti (o tome: Golubović 2004: 242). Sve to se poslovično “pakuje” u propagandne surogate začetka “zlatnog doba” i ostale vrlo maštovite varijacije “buđenja” nacionalne svesti. Nije nepoznato ni da takvi konstrukti nacionalne “sabornosti” predstavljaju vrlo delotvoran instrument osvajanja i očuvanja moći na “dvorovima” etničkih političkih preduzetnika.

Uzged budi rečeno, “dvorski” tip političkog menadžerijalizma analiziran je na vrlo zanimljiv i empirijski potkrepljen način u tri decenije staroj studiji

2 Tako ovaj naš potkontinent naziva engleski istoričar Mark Viler (*Mark Wheeler*) (o tome: Komšić 1996: 83).

Tilo Šaberta (*Tilo Shabert*) o tzv. kreativnosti moći u javnoj upravi američkog grada Bostona. Budimpeštanski krug liberalnih demokrata upravo u toj studiji prepoznaje mustru Orbanovog (*Viktor Orbán*) dugovečnog opstanka na koramilu mađarskog državnog “broda”. Dakako, utisak je da se recept vrlo izdašno koristi i u našoj vrhunskoj “političkoj kuhinji”.

Za ovu priliku držim da je najzanimljiviji segment o pet pretpostavki dominacije, što ih je u monografiji *Boston Politics – the Creativity of Power* (1989) Šabert izdvojio kao suštinu šesnaestogodišnje vladavine (1968 — 1984) gradonačelnika Bostona, Kevina Vajta (*Kevin White*):

- 1) *Konflikt, a ne red (poredak)*. Radije od uspostavljanja reda, dobar lider uvek nastoji da proizvede kaos koji je jasan samo njemu i koji stalno uvodi nove teme i sukobe; 2) *Lakše je kontrolisati osobu od institucije*, pa stoga institucije mogu biti manipulisane od strane osoba koje se nalaze u statusu zavisnosti; 3) *Prava struktura vladavine* ne može se definisati kao struktura institucija. Bolje je da se koristi “renesansni” koncept “dvora”. Na dvoru autokrata je fiksna zvezda oko koje se vrti (obrće) ‘druga vlada’ koju čini mreža moći. Granice dvora nisu fiksirane. Formalne i neformalne pozicije su u stalnim promenama. Autokrata ne sme da dozvoli da se u okviru dvora formira bilo kakav drugi centar moći; 4) *Dvor i njegove organizacije*, institucije i mreže kojima upravlja funkcionišu kao *nevidljiva agencija za zapošljavanje*. Prema Šabertu, to nije korupcija ili nepotizam jer politika moći treba prijatelje u antičkom smislu reči. Potrebni su joj ljudi koji investiraju u moć, u ličnom i finansijskom smislu; 5) *Moć autokrate* ne sme postati despotizam ili mafijaška država, već “kreativna vlada” (prema: *Hungarian Spectrum*, 2019; kao i: Heilke 2009; kurziv J. K.).

Bilo kako bilo, u traganju za adekvatnim razumevanjem domaćih varijacija konsolidacije oligarhijske moći, mislim da nije preporučljivo prenebregnuti specifičan sticaj tri ključna faktora vladavine. *Prvi*, neosporno temeljni činilac postojane izborne podrške dominantnom stranačkom organizmu državne, pokrajinske i skoro svih lokalnih uprava u Srbiji jesu određeni uspesi u sferi ekonomskih reformi, koordinisani s međunarodnim finansijskim institucijama. Reč je o stabilizaciji finansijskih tokova; pomacima u reindustrijalizaciji

privrede, na osnovi značajnog priliva stranih investicija; smanjenju nezaposlenosti; rastu bruto domaćeg proizvoda (BDP); poboljšanju standarda građana i slično.

Ipak, oficijelno indukovanu i masovno prihvaćenu sliku o “nevidenim” uspesima ekonomskog “tigra” na Balkanu “kvare” upozorenja kredibilnih ekonomista da se čestim, netransparentno (bez tenderskih procedura) ugovorenim poslovima države sa stranim i domaćim partnerima, kao i drugim modusima režimskog menadžerijalizma,³ otvaraju breše kroz koje se nelegalno odliva značajan deo državnog novca. Tako, u politekonomskim analizama “Srbije – u sukobu sa svojom budućnošću”, Ljubomir Madžar najveći problem nalazi u odsustvu decentralizacije i prekomernoj koncentraciji moći na adresi “političkog direktorijuma”. “Slivenost triju grana vlasti u monolitnu celinu svojevrsna je civilizacijska katastrofa za ovu zemlju... nezdravo akumuliranje moći istovremeno vodi i široko rasprostranjenoj korupciji”, upozorava ovaj ekonomista (Madžar 2021: 274—275). Upućuje, u tom kontekstu, na izuzetan značaj naučnog istraživanja Pavla Petrovića, Danka Brčerevića i Mirjane Gligorić o uzrocima zaostajanja privrednog rasta Srbije. Rezimirajući svoje nalaze, navedeni autori kažu:

Empirijski rezultati u ovom radu pokazuju da je privredni rast Srbije ispod svog potencijalnog nivoa pre svega zbog slabih institucija – posebno vladavine prava i kontrole korupcije. Sledeći činilac koji koči privredni rast su niske investicije, ali pokazujemo da su i one, naročito privatne, nedovoljne dobrim delom usled slabe vladavine prava i korupcije. Najzad, nedostaci obrazovnog sistema su takođe faktor koji usporava rast privrede Srbije (Petrović, Brčerević, Gligorić 2019).

Drugi faktor usredsređivanja efektivne moći krije se u paralelnom postojanju prividne i stvarne vlasti. Čini se, pritom, da i sam privid demokratsko-parlamentarnih procedura podele i ravnoteže moći poprima funkciju legitimizacijski značajne podrške personalizovanoj piramidi državnog autoriteta. Za istorijski mnogo razvijenije, klasične obrasce uspostavljanja principa Vođe

3 “Čvrsto verujem da je hipoteza o različitosti, koja kaže da se javno upravljanje razlikuje od privatnog, ispravna. Ovo podrazumeva da je svako direktno prenošenje menadžerijalizma iz privatnog sektora u javni osuđeno na propast, jer menadžerijalizam ne poklanja dovoljno pažnje aspektima koji prate javno organizovanje: zakone, vladavinu prava, budžetiranje i oporezivanje, institucije žalbe i obeštećenja” (March i Olsen, 1989; prema: Lane 2012: 23–24).

(druga četvrtina prošlog veka) i njemu primerene “konfuzne hijerarhije” – bez “pouzdanih međunivoa koji bi pojedinačno mogli da preuzmu svoj deo autoriteta i poslušnosti” – Hana Arent (*Hannah Arendt*) je svojevremeno zapazila da najveću moć imaju oni pojedinci i grupe koji su najbolje upućeni u “lavirinte prenosnog mehanizma” (Arent 1998: 411—416).

Mnogo toga upućuje na zaključak da i u našim uslovima skoro neupitne dominacije partije/pokreta, sveobuhvatnog (*Catch all*) profila – kao mobilizacijski dinamičnog i prilagodljivog organizacionog instrumenta konsolidacije neformalnog centra moći – nije moguće identifikovati stabilne linije autoriteta i odgovornosti u hijerarhiji centralističkog poretka. Bezmalopromenjene promene pozicija unutar partijske nomenklature, kao i u strukturama zakonodavne i izvršne vlasti (uspostavljanje konkurentskih unutarpartijskih i egzekutivnih garnitura; česti vanredni izbori za organe vlasti i slično) ne dozvoljavaju da se jasno razazna koji član vrhuške vladajuće grupacije (osim “šefa” partije i države) “kosi, a ko vodu nosi”, “ko visak drži, a ko malter meša”.

Najzad, s obzirom da su organizacija i propaganda dve strane iste medalje, u osobenom načinu obezbeđenja legitimne podrške masa posve je osnovano prepoznati *treći*, ključni faktor hibridne (poludemokratske; pseudodemokratske) vladavine u današnjoj Srbiji. Znaju naše vlasti da naročito u politikama kriznih doba i epohalnih prelaza nisu toliko važne činjenice, koliko predstave o njima. Zato toliko pažnje, energije i resursa posvećuju strateški osmišljenom i od formalnih i neformalnih struktura detaljno kontrolisanom propagandnom i ukupnom kulturološkom inženjeringu. Na taj način, sinhronim dejstvom svih vrsta i nivoa javnih komunikacija, kao i oblika vlasništva nad najuticajnijim medijima, profilišu se preovlađujuće javnomnjenjske teme i sadržaji što “caruju” ponudom i potražnjom na političkom tržištu Srbije.

Važno je samo da za svačija čula i u svakoj kući, od uranka do kasnih noćnih sati, prizori na ekranu i poruke na mrežama maksimizuju publiku. Da falsifikujući nepristrasnost, pravovremenost i tačnost informacija, istovremeno impresioniraju psihotične, zabavljaju dokone i depresivne, bude uspavane, uzbuđuju melanholične, sabiraju i objedinjavaju iskorenjene, atomizovane i usamljene čestice savremene gomile. Dakako, osim nekih inovacija u medijskom spinovanju i hiperrealističkoj kreaciji tzv. postistina, kao i strategija osvajanja prostora na internet mrežama, nije ovde reč o kvalitativno novim izumima u večnom realpolitičkom zadatku manipulacije masama. Sve to su skoro stoletno uhodani demagoškopropagandni postupci da se anestetiziraju

nezadovoljni i mobilišu ne samo pristalice, dokazano odane “našoj stvari”, već i oni koji će zbog obećanih koristi odlučiti da pragmatično saobraze svoje “privrženosti”.

Belodano je, pritom, da na svakodnevnom vašaru elektronskih i štampanih igrokaza najisplativiju ideološku “robu” ne čine teme što život znače. Raznorodnim spinovanjima i kontrolom haotične javnosti, manje-više uspešno odvlači se pažnja masovnog publikuma od zdravorazumskih, najprećih pitanja svakodnevnice i s njima tesno povezanih tema upravljanja lokalnom zajednicom – korupcije, kvaliteta usluga javnih preduzeća i nivoa zadovoljavanja primarnih zdravstvenih, obrazovnih, kulturnih, urbanističkih, ekoloških, saobraćajnih i drugih potreba.

Objašnjavajući slične prošlovekovne “obmane individualnosti”, From (*Erich Fromm*) je u knjizi *Bekstvo od slobode* (1942) uočio “duboko osećanje nemoći modernog čoveka” i posledičnu “spremnost da se prihvate svaka ideologija i svaki vođ ako on *samo obećava uzbuđenje i nudi političku strukturu i simbole koji navodno osmišljavaju i sređuju život pojedinca*”. Stoga njegovo upozorenje da je “to očajanje ljudskog automata plodno (je) tle za političke ciljeve fašizma” (From 1978: 219; kurziv J. K.).

Skoro deceniju kasnije, Hana Arent u “Izvorima totalitarizma” (1950) takođe upozorava na granične situacije u kojima ljudi prestaju da veruju svojim očima i ušima, “... već samo svojoj mašti, koja je spremna da se povede za bilo čim što je i univerzalno i iznutra konzistentno. Mase ne mogu da ubede činjenice, pa čak ni izmišljene činjenice, već jedino konzistentnost sistema koji se od tih činjenica navodno sastoji”, piše ona. Objasnjenje “*bekstva iz realnosti u fikciju, iz slučajnosti u konzistentnost*” ona nalazi u sticaju takvih faktora kao što su suštinska iskorenjenost, atomizacija, gubitak društvenog položaja i “*istovremeni gubitak čitave sfere odnosa u zajednici, u okviru koje zdrav razum još ima nekog smisla*” (Arent 1998: 359—361; kurziv J. K.).

Ako sad, umesto prošlovekovnih teorijskih refleksija razaranja uloge zdravog razuma i opisa savremene empirije režimski kontrolisanih tržišno-komunikativnih interakcija “nebeskog naroda”, usmerimo pogled na manje vidljive i merljive tokove realne moći i sadržaje institucionalnih politika u Srbiji, i tu ćemo uočiti najblaže rečeno nemaran, arogantan i podozriv odnos prema zajednicama neposrednijih i autentičnijih, lokalnih i regionalnih interesa. Dovoljno je samo pogledati tranzicione strukture nacionalnog parlamenta, pa zaključiti da dominacija metropolskih lokusa partijske i državne moći – uz, primereno

nadležnostima, upadljivo skromniju “asistenciju” još jednog do dva regionalna središta u Srbiji (Novog Sada i Niša) – za sada, nema nikakvu iole izglednu i uticajnu alternativu (Bursać 2021: 81—85). Pre dva stoleća, Benžamen Konstan (*Benjamin Constant*) je za izvorni obrazac takvog bonapartizma primetio:

Današnji osvajači, narodi ili vladari, hoće da njihovo carstvo predstavlja samo ravnu površinu po kojoj će prelaziti nadmenim okom vlasti, a da ono ne naiđe ni na kakvu neravninu koja bi ga vredala ili mu ograničila vid. Isti kodeks, iste mere, isti propisi, i, ako se u tome uspe, postepeno isti jezik, eto šta se proglašava savršenom društvenom organizacijom (Konstan 2000: 189—190).

U svetlu ove dijagnoze imperijalnog političkog nagona i njegovog institucionalnog ovaploćenja, moguće je zapaziti da proces izgradnje nacije, sinhronizovan s masovno popularnim crtanjem, osvajanjem i zaokruživanjem (veliko) državnih granica, ima neke nepromenjive konstante. Možda zbog toga uopšte ne treba da nas čudi što za današnje, postjugoslovenske preduzetničko-političke kompanije, kao i za tržišne konzumente njihove “robe”, nisu profitabilne ideje i politike koje bi odisale suptilnošću evropske maksime: “Malo je lepo” (*Small is Beautiful*). Izgleda, nažalost, da smo zaboravili onu narodnu da je “košulja bliže od kaputa”?

Za već pomenutog Konstana, ove naše metaforične “košulje” nisu bile ništa drugo do “prirodni izvor patriotizma”, koji “postoji samo kroz živu vezanost za interese, naravi, lokalne običaje” (Konstan 2000: 102—103, 190—191). Na istom fonu, u isto vreme i povodom istog radikalnog zanosa simetrijom i “geometrijskom politikom”, što suvereno (konačno i apsolutno) ishodi iz državnog Centra, Edmund Berk (*Edmund Burke*) razložno je upozoravao na pogubne posledice “odbacivanja lokalnih ideja”, zarad ideala pripadnika nove, velike Nacije – “s jednom zemljom, jednim srcem i jednom skupštinom”. Naprotiv, “pristrasnost prema jednom delu ne gasi ljubav prema zemlji kao celini. Možda je to neka vrsta elementarne obuke za više i veće stvari”, pisao je ovaj velikan britanske političke misli (Berk 2001: 229—230).

Na tragu klasičnih rasprava o temeljima slobode i zaštitnim funkcijama demokratskih institucija, ima potrebe upozoriti na još nešto, što nam može pomoći da shvatimo posve specifičan kontekst svake sociološko-politikološke rasprave o urbanitetu, regionalnoj i lokalnoj samoupravi u današnjoj Srbiji. Radi se, naime, o tome da postkomunističke tektonske promene granica,

režima i identiteta – s tinjajućim i povremeno razbuktalim požarima strasti i potencijalno pretećim novim “zemljotresima” i zemljopisima na Zapadnom Balkanu – potiskuju atraktivnost i eksplanatorne kapacitete klasičnih paradigmi liberalne demokratije u treći plan narodnog razuma i osećajnosti.

Pod dejstvom (neki najnoviji “non pejperi” sugerišu još nezavršenih) procesa iz devedesetih godina prošlog veka, ovde je i dalje itekako aktuelna ona Tukididova opomena da “rat ne valja zato što više pokvarenih ljudi stvori, nego što takvih uništi” (prema: Kant 1974: 152). Zato, u haosu manjih i većih deregulacija, kada se u društvu, zarad monopola prinude, odomaće nasilje i nekontrolisana pohlepa vlastodržaca i, istovremeno, otupe mehanizmi moralnog nepristajanja na zločine protiv čovečnosti, liberalne tekovine ljudskih prava i zapadne političke misli redukuju se na puku deklaraciju ciljeva nove demokratije, da bi u divljoj političkoj areni zakonito bile marginalizovane i napuštene, kao “nemoćni” i “nekorisni” alati za tzv. državotvorni posao.

Recimo, fondu dragocenog, a na našoj političkoj sceni nedovoljno pounutrašnjelog liberalno-demokratskog nasleđa evropske Moderne, neosporno pripada paradigma da tržišna konkurencija i periodični (slobodni i pošteni) izbori vode ka najvećoj koristi za sve građane. Ali, umesto hegemono prihvaćenog utilitarnog principa, primerenog autonomnom i obaveštenom *gradaninu*, što racionalno meri učinke sistema u zaštiti od preterano arbitrarnog uplitanja vlasti u sfere ljudskih potreba i interesa, ovde je, u uslovima nedorečene i nedovršene srpske i drugih nacionalnih državnosti, radikalno preformulisana Bentamova (*Jeremy Bentham*) formula “najveće sreće za najveći broj ljudi” (o tome: Held 1990: 77—80). Ne samo ishodi političkih utakmica, već i istraživanja javnog mnjenja verifikuju, u tom smislu, skoro konstantno čvrst “zagrljaj” masovnih raspoloženja s “podgrejanim”, po lične sudbine, kao i po sudbinu čitave nacije vrlo rizičnim viševekovnim romantičarsko-ideološkim projektom da se, ne pitajući za cenu, “*sav srpski svet složi i oboži*”.

Međutim, ako okrenemo pogled ka manje organizovanim i moćnim, manje vidljivim i agresivnim, ali pozitivnijim, liberalnijim, humanijim komponentama savremenog društvenog bića Republike Srbije i AP Vojvodine – koje svedoče o još dejstvujućem moralnom kompasu u svakodnevnicu krcatoj kako strahovima tako i izazovnim čarima raznoraznih “patriotskih” osećajnosti i “plemenitih” laži (Platon 2017: 59) – i, pritom, složimo se da takvu konstantu društvenog razuma podupire svest o dodatim društvenim vrednostima od raznorodnog kulturološkog nasleđa vojvođanske populacije, onda je moguće

i potrebno još nešto podvući o perspektivama multikulturalnosti. Naime, kad je reč o specifičnostima i poželjnim modalitetima evropski osobenog i demokratski artikulisanog pluralnog identiteta regionalne zajednice, preciziraću sopstveno stanovište stavom da se do njegovog punijeg razumevanja može dospeti samo ako se shvati da se radi o jednom, istorijski osobenom procesu dualnog karaktera.

/ Politika identiteta i evropske perspektive vojvođanske multikulturalnosti

S jedne strane, za oficijelni princip i pravne garancije koegzistencije kultura, moguće je primetiti da nije reč samo o pukoj, imitativnoj recepciji najprestižnijih međunarodnih standarda ljudskih i manjinskih prava i sloboda, prvenstveno namenjenoj za kreaciju povoljnijeg imidža u spoljnopolitičkom okruženju. Tranzicioni periodi relativno mirne i bezbedne svakodnevnice, nakon 2000, potvrđuju da je i ovde moguć postepeni zaokret u smeru “pomirenja demokratije sa identitetima”. Minimalni uslovi za to su: ideološko-organizaciona transformacija najuticajnijih aktera na ekstremnom, vansistemskom polu srpske politike, njihova inkluzija u sistem miroljubivog međupartijskog takmičenja, kontrole i saradnje, uključujući uvećanje koalicijskih kapaciteta u institucionalno-proceduralnoj ravni i stabilizaciju sistema uzajamne sigurnosti najmoćnijih aktera (Dal 1997: 43—57).

Koliko su ove pretpostavke labilne u uslovima “zatvoreničke dileme” našeg višepartizma (Komšić 2020: 115—130), naprosto, ne treba trošiti reči. Dovoljno je kazati da u vojvođanskom kontekstu to podrazumeva dobro osmišljen i istrajan poduhvat preusmeravanja tokova politike i kulturne svakodnevnice ka civilizovanim obrascima kapilarne sinergije institucionalnog priznanja multikulturalnog bića Vojvodine sa spontanim, (neslužbenim) obrascima “sapripadanja sa drugima, sa kojima nam sapripadanje, ipak, *rado* pada”.

Za ovakav tip autoritativne regulacije Džozef Naj (*Joseph S. Nye*) piše da se radi o “važnosti privlačenja”, odnosno o “pametnim strategijama za moć sa drugima, umesto samo *nad* drugima”. Međutim,

ugrađivanje meke moći u vladinu strategiju teže je nego što se čini na prvi pogled. S jedne strane, uspeh u smislu ishoda je mnogo više pod kontrolom mete nego što je to slučaj kod

tvrde moći. Drugi problem je to što na rezultate treba dugo čekati, a većina političara i javnosti su nestrpljivi da vide brz dobitak od svojih investicija. Treće, oruđa meke moći nisu u potpunosti pod kontrolom vlada. Iako vlade kontrolišu politiku, kultura i vrednosti su ugrađeni u građanskim društvima... Meka moć zavisi od kredibiliteta, a kad su vlade opažene kao manipulativne a informacije se doživljavaju kao propaganda, kredibilitet je uništen (Naj 2012: 15, 110).

Elem, da u našim uslovima nije nimalo jednostavan poduhvat preobraženja “divljeg” nacionalizma u smeru “pametnije” moći “demokratskog nacionalizma” i neke vrste “ko-nacionalne države” (Kiš 1997/98: 904—907), svedoče i nerazgovetna suočavanja oficijelne politike s jednom, ne samo ideološki, već i teorijski kontroverznom komponentom međunacionalne dinamike.

Reč je, zapravo, o ranije pomenutom kontinuitetu sa začetim procesima preobražavanja međuetničkih odnosa (šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka), što se iz kleronacionalističke perspektive tretira, najblaže rečeno, “nepodobnim” ili “štetnim” modelom samorazumevanja unutar jednog segmenta vođanske populacije. Uticajni duhovnici, kreatori preporodnog novogovora, nalaze da se tu radi o “samoporicateljskoj” praksi, u kojoj dobro učeštvuje grupacija “slučajnih Srba”, “samoporicatelja”, “autošovinista” i slično (Bulović 2021).

S druge strane, nauka podučava da kontroverzni fenomen valja razmotriti kao jedan, posve specifičan, ali ne i usamljen nagoveštaj postmoderne *hibridizacije*. Socijalni antropolozi pišu, u tom smislu, o društvenim identitetima, kao relacijskim fenomenima, odnosno o “tesnoj vezi između društvenih prilika i identiteta”. Tako, u komparativnom kontekstu, pored standardnih kategorija i klasifikacija, Eriksen (*Thomas Hylland Eriksen*) upućuje i na posebne slučajeve, nazivajući ih “međukategorijama” ili “etničkim anomalijama” (Eriksen 2004: 111—118).

U bivšem, jugoslovenskom političko-ideološkom poretku, takva sekularna praksa, pokretljivost, mešoviti brakovi, pluralni identiteti, saradnja i slično, s razlogom su uzimani za pouzdane pokazatelje smanjenja etničke distance i modernizacijskog napredovanja. Istraživači su u stepenu obrazovanja, tolerantnoj strukturi ličnosti, pripadnosti mlađoj i srednjoj generaciji, političkoj aktivnosti, socijalnoj ekspanzivnosti i čvršćem usvajanju “prosystemskih” vrednosnih orijentacija nalazili “stvarne uslove” koji doprinose

intenzivnijoj multikulturnoj aktivnosti. Takođe, primećeno je da “interakcija grad – manjinsko učešće, predstavlja najpovoljniju varijaciju za natprosečan skor na IMA” (indeksu multikulture aktivnosti), što znači da duhu tolerancije i interkulturalnim procesima u Vojvodini značajan podsticaj daju manjine (o tome: Komšić 1997: 39–49).⁴

Po mom sudu, i u današnjim okolnostima, sa sasvim različitim ideološkim i drugim koordinatama društvenog sistema, teško da može biti osporena interpretacija ovog tipa kulturološke dinamike, kao slobodnog čina prekoračenja rigidne, “krevet, krv i kult” identitetske granice tradicionalno zatvorenog etnikuma (o tome: Eriksen 2004: 65–66; 112–118, 260). Ovakve preobražaje mnogi autori nazivaju “usudom modernog sveta”, podvlačeći da je u takvom “svetu identitet uvek jedna otvorena, kompleksna, nedovršena igra – stalno u procesu izgradnje”, (re)konstrukcije, pregovaranja i slično (Hol 1992: 8; prema: Dženkins 2001: 53–54).

U svakom slučaju, sledstveno Eriksonovom stanovištu da odnos između identiteta i “kulture” uopšte nije toliko jasan, te da je “opšta pretpostavka da su etnicitet i ‘objektivna kultura’ podudarni zapravo i sama proizvod određene kulture” (Eriksen 2004: 174–175), primetićemo da uspostavljanju otvorenijeg, građanskog identiteta pluralne zajednice jedino mogu pogodovati manje robusne strategije izgradnje nacije (Kimlika 1999: 44–52), kao i trendovi prevladavanja autoritarnih nanosa u personalnoj strukturi svesti, što se pre svega dešava u redovima urbane populacije (Golubović 1999: 71–72; 2004: 233–245). Tendencije takvog subjektiviranja jedan autor rezimira sledećim stavom:

Opređeljenost autoritarne ličnosti za voljenu grupu otkarakterisana je potpunim odbacivanjem drugih grupa, koje smatra drukčijim od sebe; postmoderna osoba ne oseća takve podele jer “kako se širi svest o međuzavisnosti, smanjuje

4 Reč je o sekundarnoj analizi i interpretaciji nalaza niza socioloških istraživanja u SFRJ, Srbiji i Vojvodini, realizovanih od 1967. do 1991. godine. Za ovu priliku, izdvajam: Dragomir Pantić (1967), *Etnička distanca u SFRJ*, Institut društvenih nauka, Centar za istraživanje javnog mnjenja, Beograd; Dragomir Pantić (1979), *Efekte delovanja RTV Novi Sad na kulturnu afirmaciju i saradnju naroda i narodnosti Vojvodine*, RTV Novi Sad, Novi Sad; Đorđe Đurić (1978), “Psihološka struktura etničkih stavova dece i roditelja u različitim nacionalnim sredinama Vojvodine”, Filozofski fakultet, Beograd (doktorska disertacija); Ljiljana Bačević i saradnici (1991), *Jugoslavija na kriznoj prekretnici*, Institut društvenih nauka, Beograd.

se razlika između sebe i drugoga, mojega i tvogega” (Gergen 1991: 254; prema Bilig 2009: 248).

Međutim, ne mali broj teoretičara pokazuje znatno veći oprez kada procenjuje domašaje promena u strukturi ličnosti savremenih društava demokratskog Zapada. Majkl Bilig (*Michael Billig*) u tom smislu podvlači:

Nesumnjivo, osećanje pripadnosti naciji nije toliko odumrlo da bi izgubilo svaki značaj. Ne mogu se svi identiteti smatrati podjednako vrednim i zamenjivim... I kosmopolitski i autoritarni ljudi su podjednako pod vlašću postojanosti nacionalnog identiteta” (Bilig 2009: 249).

Posmatrajući prirodu tranzicionih procesa na prostorima bivše SFRJ, Srđan Vrcan je takođe skeptičan u pogledu mogućnosti oblikovanja i stabilizovanja postojeće nacije, kao “nacije bez nacionalizma”, odnosno, kao “ugovorne, prolazne i kulturne nacije”. Realistično posmatrajući sve “kvadrature kruga” transformacije tvrdog tipa postsocijalističkog nacionalizma u smeru liberalne, građanske nacije on naglašava snažnu vezu razvoja i pokretljivosti sa konsolidacijom liberalne kulture i demokratskih političkih procedura.

Stoga pod uvjetima kakvi dominiraju ovdje i sada vjerovatnije je da će se ta napetost rješavati u prilog prevage zajedništva s pretenzijom na neupitnost... taj obrat se pod sadašnjim uvjetima može teško ostvariti sredstvima primjerenim demokraciji i na način koji bi bio održiv i štoviše samoodrživ... na svojim vlastitim liberalno-demokratskim i unutardruštvenim osnovama (Vrcan 2004: 156, 160—161).

Kako god bilo, demokratskoj artikulaciji dinamičkog ekvilibrijuma savremenih vođanskih identiteta najadekvatnije bi, po mom sudu, odgovarao stav da liberalnoj ideji i sadržajima multikulturalnog građanstva nije primeren esencijalistički (primordijalni) pristup etnicitetima, kao zatvorenim, kolektivnim akterima miroljubive koegzistencije i strogo propisane i nadgledane međusobne komunikacije – od strane svojih elitnih, etničkih političkih preduzetnika (o tome: Bart 1997: 222—227; Golubović 1999: 85—94; 2004: 233—234, 242). Dakako, držim da liberalnom svetonazoru nije primeren ni narativ kako nosilac dve nacionalnosti, po sebi, već “miriše” na potencijalnog izdajnika, pa ga valja, milom ili silom, primorati da zamrzi i “ubije” (Maluf 2016: 42) u sebi onaj deo identiteta, koji ne pripada našoj, ne retko “oklevetanoj”, “ugroženoj” i “napačenoj”, ali, uprkos svega, pobjedničkoj i “slavnoj lozi”.

Na svoj način, o tome je pre čitavog stoleća pisao Vasa Stajić. Na tragu miletićevskih (Svetozar Miletić) ideja o “Švajci na Istoku Evrope” – uključujući stav da se uslov “istinitog izmirenja sviju naroda i narodnosti” može postići “... ako jedan narod, jedna narodnost ne bude išla na to, da druge narode i narodnosti proguta, u sebe prelije, nego kad svim narodima, svima narodnostima bude narodnost na političkom polju osigurana” (Miletić 2001: 230; vidi i: Komšić 1996: 65—68) – Stajić je savetovao da, umesto ekskluzivnog (srpskog, mađarskog, nemačkog, hrvatskog...) svojatanja teritorije i prizivanja “gadnih borbi narodnosnih, nekulturnih, nemoralnih”, raznorodnom stanovništvu Vojvodine treba pružiti “mogućnost poistovećivanja s Evropom, a ne sa Balkanom” (Lebl 1963: 343; vidi i: Komšić 2008: 97—112).

Nažalost, paralelno s odjecima i postjugoslovenskim ostacima multikulturalnog “vojvođanstva”, danas, pod dirigentskom palicom navodno “proevropske” srpske političke elite, očito blede tragovi Stajićeve utopije. Duh ovog vremena (*Zeitgeist*) i sinergija tradicionalističkog nasleđa “narodne duše”, sa službeno-nacionalističkim konstruktima drevnog, “autentičnog” i neprekinutog identiteta, više liče na Stjuart Milove (*John Stuart Mill*) opise (od pre 150 godina) “despotizma običaja” na “istočnoj polulopti”, gde “nema istorije” i gde “ljudi brzo, odmah čim raznolikost nije duže vreme pred očima, postaju nesposobni da je shvate” (Mil 1999: 92—96).

/ Paradoks pluralizma: otvaranje takmičarske scene — zatvaranje u etnonacionalne zajednice

Izgleda paradoksalno, ali trendovi otvaranja i pluralizacije političke scene u Srbiji, počev od devedesetih godina prošlog veka, upravo na ovim pitanjima “narodnosti”, “raznolikosti” i “napretka ličnosti”, potvrđuju snažno poremećene vrednosne kriterijume u redovima novostasale političke klase. U pluralno-takmičarskom ambijentu, prevladale su one garniture koje su skoro isključivo opredeljene za maksimizaciju lojalnosti pripadnika sopstvene narodnosne grupe, a koja se, kao što je poznato, najlakše postiže podizanjem tenzija i snažnijom markacijom granice prema “Drugima” (Bart 1997: 222—224).

“Staviti Druge tamo gde im je mesto neminovno znači pretendovati na neko mesto za nas same (i obrnuto)”, realistično primećuju teoretičari na osnovu viševekovnih iskustava izgradnje nacije i države (Dženkins 2001:

286; o tome i: Hobsbaum 1996: 189—190). Ne može biti spora ni oko uvida da “očuvanje granica i etnička dihotomizacija i te kako mogu da poprime nasilne karakteristike u mnogim krajevima sveta... Mnogi nacionalistički mitovi kazuju da je *nacija rođena ili da je stvorena u bolnom obredu inicijacije, u borbi s protivnicima, bio to Drugi ili unutrašnji neprijatelj*” (Eriksen 2004: 191—194; kurziv J. K.).

No, istovremeno s opisanim i opevanim procesom takmičarskog distanciranja u odnosu na “Druge”, u našem slučaju, uspostavljen je i jedan vrlo specifičan obrazac novodemokratske običajnosti, iliti, neformalne komponente uzajamnih garancija i sigurnosti sukobljenih grupa (Dal 1997: 226—230). Uprkos latentnim i manifestnim međunacionalnim podozrenjima i netrpeljivostima, koje indukuju u referentnom, teritorijalnom i socijalnom prostoru, etnifikovane političke elite našle su i jednu tačku uzajamne saglasnosti oko prirode zajedničkog “unutrašnjeg” protivnika. Zdušno su se potrudile da novim, retradicionizovanim kulturnim strategijama, kontrolom najmoćnijih medija, kao i na druge načine, zatamne i diskredituju svaku vrednost pluralnih (mešovitih) identiteta, koji su se u sedmoj i osmoj dekadi prošlog veka naročito oplemenili u gradskim sredinama multinacionalne Vojvodine.

Ako ćemo se složiti s Volcerovom (*Michael Walzer*) tezom da još uvek nije dovoljno objašnjen način na koji su tribalna osećanja “... tokom vremena bila obuzdavana i iznova stvarana” (Volcer 1995: 171),⁵ onda valja razborito, bez apriornog slepila za realnosti i doktrinarne negacije vrednosti svakog socijalnog ishoda politike bivšeg jugoslovenskog režima, pristupiti sledećoj oceni uglednog pravnika i akademika, Tibora Varadija:

U Titovoj Jugoslaviji, uprkos mnogim nesavršenostima, te uprkos odsustva prave demokratije, zaista je bilo ostvareno za život sposobno usklađivanje etničkih identiteta... Titov recept implementacije podrazumevao je mešavinu kulture i partijske discipline (u nekim slučajevima više kulture, u drugim, više partijske strogosti) (Varadi 1999: 72—73).

Želimir Žilnik je svojevremeno primetio da je Titov jugoslovenski model bio “i jedna formula kako se ovde može živeti bez puštanja krvi” (prema: Komšić

5 Svetozar Miletić je, u tom kontekstu, pisao: “Opasnost je za manje narode, koji su na Istoku Europe velika, osobito za one koji imaju plemensku istoriju svoju, i koji nisu radi, da utonu u moru veliki, ma i srodnih naroda” (Miletić 2001: 230; kurziv J. K.).

1996: 83). No, sve su to, ipak, samo “lanjski snegovi”, pa nam se danas valja suočiti s fenomenima “preobražavajuće”, ili, pak, “rastvarajuće” sile, koje Svetozar Miletić razmatra, analizirajući prirodu narodnosnog života u različitim političko-sistemskim i kulturološkim okolnostima.

/ Šanse za liberalnu alternativu oficijelnoj paradigmi “jedne politične narodnosti”

Dakle, kad u čuvenoj besedi na *Ugarskom saboru u pitanju narodnosti* (14. novembra 1868. godine), prvak vođovodanskih Srba, zemaljski zastupnik u Saboru, tvrdi da je “narodnost politični i obrazujući faktor državni”, on naglašava da ne misli “... time da je jedini i isključivi faktor državni”, kao i da se “*same države od jedne narodnosti ne mogu (se) u današnjem veku obrazovati kao isključive narodne države*”, što, opet, sve “zavisu od istorijskih, geo – i etnografskih okolnosti država” itd. (Miletić 2001: 211; kurziv J. K.). U tom smislu, za razumevanje savremenih srpskovođovodanskih okolnosti relevantan je sledeći Miletićev stav:

gde je više naroda ili delova narodni, koji su geografski i istorijski ili drugim zajedničkim interesima vezani, i koji po količini svojoj tek u svezi ili zajednici mogu i dalje postojati, i razvijati se, tu narodnost ima ne rastvarajuću, nego u izvesnoj meri *preobražavajuću silu*, i to utoliko, ukoliko to interesi narodnosti iziskuju, i ukoliko se to sa interesima države s jedne, i ustavne slobode s druge strane slaže; *država od više narodnosti mora tip sviju tih narodnosti na sebi nositi, ako neće da elemente narodnosti u rastvarajuće elemente pretvori*. Taj tip može na dva načina politični izraz dobiti; u *federaciji državnoj*... ili u onom sloju državne organizacije, koja se ne odnosi na centrum državni, nego na njenu periferiju... koja u *krug takozvane samouprave* spada (Miletić 2001: 212; kurziv J. K.).⁶

6 Slične ideje zastupao je, u to doba, i manji segment ugarske inteligencije i političkih prvaka. Laslo Katuš (*Katus Laszlo*) piše da je Jožef Etveš (*Eotvos Jozsef*), član ugarske vlade (1865), upozoravao da “Mađarska, međutim, ne može da postane država zapadnoevropskog tipa, jer se kod nemađarskih naroda već probudila sopstvena nacionalna svest, te da ‘ono što državu na okupu drži ne može biti vladavina jednog naciona, već samo zajednička sloboda... Državu koju tvorimo treba da utemeljimo na slobodi, ne na vladavini nad drugim narodima. Nastojmo samo da

Vek i po kasnije, skoro da se ništa nije promenilo što bi na evropskoj i globalnoj sceni opovrglo Miletićevu opservaciju. To pokazuje i veliki broj relevantnih istraživanja. Jedino što se, kad je reč o kompleksnoj prirodi i različitostima u rešavanju nacionalnog pitanja, može u svetlu postsocijalističkih iskustava relativno pouzdanije zaključiti jeste da je demokratski vrlo teško održiv onaj tip federacije koji je zasnovan na udruživanju etnonacionalnih država-članica (MakGari 2009: 321—324; Kimlika 1999: 51—52; Flajner-Gerster 1996: 163—180). Sve ostalo, što spada u srž antropološko-socioloških komponenti problema, adekvatno reflektuje zaključak norveškog profesora socijalne antropologije, T. H. Eriksena, kako čitavu priču o etnicitetu i identitetu prožimaju “*elementi značenja*” i “*elementi politike*”. Tako, na tragu teze da “svi mi imamo više društvenih identiteta” (Stjuart Hol), ovaj autor kaže:

Reifikacije, pojednostavljivanja i očuvanje strogih granica, svojstveni diskursu o identitetu, aktiviraju se možda upravo zato što omogućavaju da se *slika o svetu uredi* i što u isto vreme *obećavaju pristup resursima... etnicitet je nešto što se stvara*, i njega ne stvaraju samo ljudi koje proučavamo već *ga stvaramo i mi sami* (Eriksen 2004: 272; kurziv J. K.).

Elem, kad je reč o trodecenijskoj, postkomunističkoj značenjsko-političkoj dinamici, neophodno je poći od činjenice da su nepovratno potrošene obe ključne pretpostavke usklađivanja etničkih identiteta, koje je Varadi naveo u citiranom tekstu. Nema više ni temelja takve kulture, kao što nema ni šansi za uspostavljanje discipline putem (jedno)partijske strogosti i drugih instrumenata “vaspitne diktature”. Urušavanje starog sistema vrednosti i sveprisutnu anomiju odlikuje haotično levitiranje socijalnih raspoloženja i ponašanja, između starih principa podaništva i ranih – slabašnih i vrlo ranjivih – nagoveštaja građanstva. Ivan Šiber takvu situaciju objašnjava ovako:

Krah jednog ideološkog sustava, na kome su zasnovani identitet, lojalnost i hijerarhija moći, ostavio je zrakoprazan prostor, ali i snažnu potrebu za novom osnovicom pripadanja.

sticanjem više zasluga u zalaganju za opšte dobro budemo prvi među jednakima”. Međutim, kao što je poznato, oficijelni stav ugarske administracije, uključujući i Sabor, temeljio se na ideji “mađarske političke nacije”: “Svi zavičajni građani Ugarske čine u političkom smislu jednu naciju, nedeljivu jedinstvenu mađarsku naciju, čiji je ravnopravni član svaki građanin zemlje, bez obzira kojoj narodnosti pripadao” (Zakon o narodnostima, 1868) (Katuš 2000: 19–20, 29).

Tu možemo parafrazirati poznatu Frommovu misao po kojoj je uspostavom građanskog društva pojedinac dobio *slobodu od*, ali ne i *slobodu za*, što bi primijenjeno na slom “socijalističkih” društava značilo da su ona dobila slobodu, ali ne i pretpostavke i upute kako je upotrijebiti (Šiber 2004: 250).⁷

Ipak, izuzetno je značajno što je ovo društvo, uz sva posrtanja, našlo snage i mudrosti da u Vojvodini suzbije suludi, rano-tranzicioni “uput” ekstremista da se u međuetničke relacije, pod kvazipatriotskim plaštom “čistote”, “jednosti” i “celosti” resuverenizovane države, iznova ugradi relikv varvarstva. Civilizacija je na ovim prostorima odbranjena tako što maksima: “Čini drugima ono što je bilo činjeno tebi” (Volcer 1995: 178), nije postala “noseća greda” u rekonstrukciji nacije-države.

Uz sve nasleđene i novoprodukovane autoritarne prepreke subjektiviranju građanstva, uključujući česte opsade lokalne samouprave i pokrajinske autonomije političkim planovima i aritmetikama ekskluzivnih identiteta, etnonacionalističkom naumu ipak nije pošlo za rukom da totalno preobrazi i poništi autentično, evropski značajno nasleđe suživota, male distance i zadovoljavajućeg stepena međuetničkog poverenja u strukturi vojvodanske populacije. Ne doživljavaju očekivani, potpuni trijumf ni tranzicione strategije kompromitacije modernizacijskog obrasca pluralnih identiteta, kao pouzdanog pokazatelja dobrovoljnog prekoračenja granica zatvorenih kultura i odvojenih zajednica.

Na svoj način, naročito u intervalima izraženije tolerancije, miroljubivih interesnih transakcija i saradnje novih, postsocijalističkih stranačkih elita, opstojavaju odblesci ranijih politika multikulturalizma i “obrazovanja za građanstvo” (Tamir 2002: 44—46), što je naglašavalo crte koje su zajedničke svim članovima lokalne i pokrajinske zajednice i, istovremeno, respektovale i negovalo obeležja, jedinstvena za svaki nacionalni kolektiv ponaosob.

Naročito u vremenu strastvene potrebe vlastodržaca obnovljene nacionalne države da utisnu “homogeni kulturni žig na njeno stado” (Gelner 1997:

7 “Sloboda od’ nije istovetna s pozitivnom slobodom, sa ‘slobodom za’”, podvlači From u knjizi *Bekstvo od slobode*, da bi u odeljku, posvećenom slobodi i demokratiji, osporio “konvencionalno verovanje da je moderna demokratija ostvarila pravi individualizam oslobađanjem pojedinca od svih spoljašnjih ograničenja”. “Međutim, *pravo na izražavanje mišljenja značajno je jedino ako smo u stanju da imamo vlastito mišljenje*; oslobođenost od spoljašnjeg autoriteta je trajni dobitak jedino ako su unutrašnji psihološki uslovi takvi da smo kadri da uspostavimo vlastitu individualnost” (From 1978: 49, 207–208; kurziv J. K.).

194), svu delikatnost odbrane ljudskosti i rađanja subjektivnosti moramo situirati i u kontekst antropološkog stanovišta da se “etnički identitet nekako ‘kači’ za pojedinca, da ga se pojedinac nikad ne može otresti u potpunosti” (Bart 1997: 213—259; Eriksen 2004: 64—67). Svestan rasprostranjenosti i snage takve osećajnosti, ni vrhunski znalac ove materije, Gelner (*Ernest Gellner*), nije mogao da okrene glavu od čovekove potrebe za “toplinom” i sigurnošću zamišljenog srodničkog kolektiva.⁸ Na tragu književne metafore o “Čoveku bez senke, kao Čoveku bez nacije” (Chamisso), priznaje da “posedovanje nacionalnosti nije inherentni atribut ljudskosti, ali sada smo došli u situaciju da tako izgleda” (Gelner 1997: 18).

Međutim, to uopšte ne znači da drugi sociolozi greše kad upozoravaju na stranputice savremenog etnonacionalizma. U slučajevima sveopšteg “misao-nog nasilja”, što “pušta telo i ustremiljuje se pravo na dušu” (Tokvil 1990: 222), s ozbiljnim manjkom razboritosti, prosvetljenosti i ličnih sloboda, savremeni plemenizam dvostruko je opasan po društvo i demokratiju. Kako zbog neprirodnosti državnog upravljanja, utemeljenog na hijerarhijskom principu Vođe, tako i zbog njemu primerenog straha prosečnog čoveka od usamljenosti i beznačajnosti, zbog razobručenosti “patriotske” laži i onečovečene demagoške fraze, što više “vaspita” za mržnju i osvetu, nego za toleranciju, pomirenje i ljubav (o tome: From 1978: 182—206; Božović 2021: 361—379).

U svakom slučaju, izgradnja moderne, demokratske države-nacije jeste ozbiljan i vrlo zahtevan projekat. Posebno u okolnostima ustavnog konstituisanja Republike, kao “*države srpskog naroda...*” (Član 1. Ustava Republike Srbije) – što belodano protivreči razboritoj Miletićevoj ideji da je “*teorija o jednoj političnoj narodnosti, i o jednom političnom narodu u državi pogrešna*” (Miletić 2001: 213) – to ne može biti diletantska lakrdija ambicioznih “poglavica” i njihovih klijentura, koji bi da se upišu velikim, zlatnim slovima u nacionalnu istoriju i, usput, osiguraju sumnjivo stečena bogatstva.

Iz navedenih razloga, na početku treće decenije 21. veka, sa svim neizvesnostima i naznakama dugotrajnijeg globalnog nereda, pregrupisanja sila i

8 “Padale su i padaće predrasude, i pregrade između pojedini ljudi i celog čovečanstva... ali samo one, koje su na ljudskim ustanovama, na zabludenju uma i osećanju, na ljudskoj sili i nepravdi osnovane, *no ne može pasti ona osobenost ljudi, koja je na samoj prirodi osnovana*, koju je sam bog pri stvaranju sveta u ljude kao klicu prosvete i napretka usadio ... kao *toplo, na majčinih grudima posisano čuvstvo – a to je čuvstvo narodnosti, kojoj je bitni osnov jezik...*” (Miletić 2001: 210; kurziv J. K.).

instrumentalizacije strahova, valja nam se uhvatiti u koštac s novim rizicima da se subjekt zaplete “duboko u nesvesnom”. Kao pobunjenici protiv neuporedivo jače moći “političkih hiperhordi” kvazidržava, prebogatih slojeva i nekontrolabilnih korporacija, možemo trajno biti razapeti između besa i nade, opominju respektabilni mislioci (Turen 2011: 105, 124). Na sličnu situaciju From je davno upozorio, rekavši da “borba autoritarnog karaktera protiv autoriteta u suštini je prkos. Čovek njome pokušava da se potvrdi i da savlada vlastito osećanje nemoći, mada čežnja za potčinjenošću ostaje prisutna, bilo svesno ili nesvesno” (From 1978: 153).

Upravo zbog “Janusovog lica” kolektivne, ponekad okrepljujuće i emancipatorske, ali i u ovim vremenima ne retko destruktivne, opsene “nacionalnosti” (Anderson 1998: 150—153; Dženkins 2001: 280), koja u krizama velikih promena preti povratkom zverima i svekolikom podaništvu – nalik na one “neme pognute ovce koje se pokoravaju trбуhu” (*Muta pecora, prona et ventri obedientia*) (Marx 1953: 36) – valja imati na umu Fromovo upozorenje da pojedinac ne može da podnese usamljenost, pa je zbog toga spreman i da pobjegne od negativne slobode u novo ropstvo. Postavljajući, naime, pitanje: “U čemu je, onda, značenje slobode za modernog čoveka”, on objašnjava kako nije dovoljno obratiti samo pažnju na “ekonomske potrebe ‘normalne’ osobe”, već i na psihološke potrebe za uprošćenom slikom sveta i “novom bezbednošću”, čija cena može biti dobrovoljno “odustajanje od integriteta svog ličnog ja” (From 1978: 206, 218—220).

U traganju za alternativom populističkim trendovima novog iracionalizma, želja “građanskijeg” segmenta populacije za odbranom individualne slobode i dostojanstva, kao i nepristajanje na obruče sudbinski “pripisanih” identitetskih granica – uključujući zahteve za legalnim mogućnostima kategorizacije nove, otvorenije, (nad)nacionalne grupne posebnosti – mogla bi da se razume kao “krik” protiv simboličkog i efektivnog “saterivanja u torove”. Turen (*Alain Touraine*) bi rekao:

Autoritarizam, neznanje i izolovanost su prepreke za stvaranje sebe kao subjekta... On se razvija u želji da se pobjegne od sila, pravila, moći koje nas sprečavaju da budemo mi sami... a u interakcijama svakoga sa svima (Turen 2011: 101).

Na tragu Poperovih (*Karl R. Popper*) razmatranja o otvorenom društvu, može se raspravljati i o nekakvom “polasku u nepoznato, neodređeno i nesigurno” – zarad “sigurnosti i slobode” (Popper 1993: 259).

Međutim, iako nisam sklon ideji cikličnog toka istorije, u svetlu činjenice da je ne tako davno u ovom delu Evrope svaki državni popis postajao “poprište boja među nacionalnostima”, mislim da je ipak mudrije uzdržati se od avanture s upisivanjem “vojvođanske nacionalnosti” na “spomenik nekoristoljubivoj učenosti” (Hobsbaum 1996: 109—113).⁹

S obzirom na fenomen “spojenih sudova”, poslovične “asimilacije tuđe mane”, kao i na mogućnosti dodatnog uvećanja ionako snažnog intenziteta autoritarne odanosti režimu u borbi protiv “antisrpske urote”, pretpostavke (i vrline) subjektiviranja možemo promicati jedino tako što ćemo se verodostojno zalagati za pobjedu “jedne osnovne istine u svim zemljama: etička načela su iznad postojanja nacije i pojedinac, ako se pridržava tih načela, postaje član zajednice svih onih koji imaju, koji su imali i koji će imati isto ubedenje” (From 1978: 184—185). Uslovi takvog dostizanja pozitivne slobode “u spontanoj aktivnosti celokupne, integrisane ličnosti” (From 1978: 221) mogu biti obezbeđeni samo u ambijentu mira među narodima i tolerancije među ljudima, posredstvom moćnih, vladavinsko-pravnih i moralnih podsticaja “dresiranja životinje u čoveku”, uspostavljanjem sistema međusobne kontrole i sigurnosti političkih aktera, poštovanjem pravila igre, prosvjećivanjem i sveopštom, ekonomsko-kulturnom emancipacijom srpskog i ostalih društava u regionu. Naročiti zadatak, pri svemu tome, jeste umeće “združivanja centralizacije sa velikom decentralizacijom”, podvlači From na samom kraju čuvene studije o čovekovom bekstvu od slobode.

“Pobeda nad svakovrsnim autoritarnim sistemima biće moguća samo ako demokratija ne odstupi, već pređe u napad...”, odnosno ako podstakne ljude da aktivno učestvuju u društvenom procesu, ako kretanjem života “odozdo na gore” aktivno nadziru moćnu centralizovanu birokratsku mašineriju, “sa verom u život, u istinu, i u slobodu kao aktivno i spontano ostvarivanje pojedinačnog ja” (From 1978: 234—235).

9 O poslovično netolerantnom prijemu ovakvih inicijativa, u krugu dominantne, nacionalističke javnosti Srbije, govore i sledeći naslovi: NACIONALNOST: VOJVODANIN?! Kako je zahtev dela stranaka iz severne pokrajine podigao buru. Dok ih ministarka Čomić PODRŽAVA, većina smatra da je predlog “ANTISRPSKI”; <https://www.blic.rs/vesti/politika/nacionalnost-vojvodjanin-kako-je-zahtev-dela-stranaka-iz-severne-pokrajine-podigao/lewc95c> (pristupljeno 19. 11. 2021); VOJVODANIN KAO NACIONALNOST: Da nije opasno bilo bi smešno! Ko su ljudi sa kojima želi da debatuje Gordana Čomić; <https://time.rs/c/38174dd62f/vojvodjanska-nacija-po-obrascu-iz-komunizma-regionalna-pripadnost-ne-moze-biti-zamena-za-nacionalnu.html> (pristupljeno 19. 11. 2021).

Dakle, u momentu duboke tranzicione krize izneverenih očekivanja i krajnje zabrinjavajućih manifestacija *partitokratski indukovane korupcije*, slabosti društva i delegacije individualnih prava neformalnom vladavinskom portfoliju oligarhijskih struktura, valja nam iznova buditi nadu u mogućnost boljih raspleta na ovim prostorima. To, pored ostalog, znači da se vaspitamo za demokratiju tako što ćemo, paralelno s ekonomskim oporavkom društva, omogućiti širim strukturama demosa da se uvere u besmislenost i neisplativost bekstva od slobode u mistične, naoko bezbedne vode mentaliteta “opsednute tvrđave” i podatnosti vladavinskoj hijerarhiji. Jedna od prvih stepenica na tom putu svakako je razumevanje činjenice da “politika nije moral, niti je moral politika. Politika je mesto sukobljavanja moralnog zahteva i spoljašnje neophodnosti... Samo stalnost i otvorenost tog sukobljavanja moći će da sferi neophodnosti stvaraju najmanji, a sferi samostalnosti najveći mogući prostor” (Gorc 1982: 125—126).

Nešto konkretnije, to znači da ustavna država podrazumeva našu spremnost i sposobnost da konstituišemo demokratsko-kulturne pretpostavke postepenog prevladavanja dominantnog sindroma autoritarnog oslanjanja na spoljašnji superego i opsednutosti naoko sudbonosnim pitanjem: “*ko treba da vlada* političkom zajednicom”. Umesto toga, valja nam se s više samopouzdanja čupati iz bukagija kolektivističke podatnosti “od Boga datim” hijerarhijama moći. Tom procesu subjektiviranja neosporno će pripadati svest da je mnogo važnija vidljivost i kontrolabilnost vladavine. Posredi su ne samo šanse, već i umeće da dospemo do egzaktnijih odgovora na pitanja: *kako se vlada; koliko se vlast koristi* (Poper 1993, 2: 196); *koliko sve to košta* poreskog obveznika i, najzad, da u sve to uključimo pouzdaniju procenu posledica našeg *individualnog izbora*?

Kolike su i kakve su teškoće realizacije navedenog scenarija jednakosti slobode, svedoči skoro dvoipomilenijumska dominacija poredaka prisilne vladavine – od perioda propasti helenske “demokratije patrijarha”,¹⁰ pa sve do Francuske i Američke revolucije. Generalno gledano, čovekova sloboda da “živi kako mu se sviđa” (Perikle, prema: Poper 1993, 1: 243), kao i vrlina dobrog građanina “da zna i da može da vlada i da se pokorava” (Aristotel 1975: 60), bile su legitimne i poželjne vrednosti izrazito kratkih epizoda stare ere.

¹⁰ Objašnjavajući takvu “kulturu odraslih muškaraca”, Held (*David Held*) upućuje na pozadinu robovske privrede i krajnje restriktivno shvaćen status pripisanosti slobode (odraslog muškarca, po pravilu, atinskog porekla, izuzev retkih slučajeva kada je građanstvo strancima dodeljivala Skupština, kao ključno telo suvereniteta) (Held 1990: 36).

A, kad je reč o polugama nastanka i uslovima dvovekovne održivosti moderne, republikanske demokratije, Hana Arent primećuje tvorački karakter revolucionarnih principa “javne slobode, javne sreće i javnog duha”. Prinuđena je, međutim, da istovremeno podseti kako su takvi principi Francuske revolucije, ubrzo, “u gojoj borbi za moć žrtvovani nasilju i bedi” (Arent 1991: 192). Razumeva u tom kontekstu i značaj krajnje opreznog pristupa američkih očeva-osnivača egalitarnim komponentama demokratije:

 Za njih je bila smrtna presuda to što su demokratije uopšte...
 “toliko kratko živjele koliko su naglo umirale”, jer s tim je najtešnje povezana i kolebljivost građana, nedostatak smisla za javne poslove, sklonost povodađenju za raspoloženjima i emocijama... “Ništa sem stabilnog političkog tijela ne može da spriječi nerazboritost demokratije”... Iz tog razloga je za očeve-osnivače vladavina koja se oslanja na javno mnjenje s pravom bila neka vrsta tiranije, i zato su demokratiju smatrali samo nekom podvrstom despotizma... Tek tada nastaje kaos mišljenja koji se daleko od svake pameti, pod pritiskom vanrednog stanja kristalizuje u niz masovnih histerija, međusobno žestoko sukobljenih, koje sve očekuju samo “jakog čovjeka” (Arent 1991: 195—198).

Sve u svemu, Arent se s puno razloga bavi problemom postrevolucionarnog protivrečja između formativnih principa duha revolucije (“javne slobode i javne sreće”) i novostvorenih, na virus korupcije slabo otpornih institucija, s druge strane. Zbog ovog, kako na jednom mestu kaže, “neotklonjivog defekta u strukturi republike”, ona u studiji o revoluciji – kao odbrani javne slobode – podrobnu pažnju posvećuje izuzetno značajnim Džefersonovim (*Thomas Jefferson*) predlozima za “spašavanje republike” – posredstvom *townships democracy*.¹¹ Od tada, pa sve do danas, u demokratskom svetu neprestano se traga za najfunkcionalnijim konceptima i održivim načinima decentralizacije i podsticanja građanske participacije u javnom polju. Saglasno principu: *Small is Beautiful*, naročito se u Francuskoj, osamdesetih godina prošlog veka, pisalo

11 “Ljudski duh ne može izmisliti nosiviji fundament za slobodnu, stabilnu republiku kojom se dobro vlada nego što su ovi elementarni okruzi-republike... bez njih bi osnovni republikanski princip, da je sva vlast kod naroda, ostao šuplja fraza... po njegovom mišljenju svaka država je izopačena u kojoj je moć koncentrisana ‘u rukama malog broja onih koji su privilegovani rođenjem ili u rukama većine’” (Arent 1991: 201, 214–219).

o decentralističkim alternativama. Gorcov (*Andre Gortz*) stav je u tom smislu izričit: “Ukratko, smanjenje sfere nesamostalnosti zahteva decentralizaciju i određeni stepen lokalne samodovoljnosti” (Gorc 1982: 115).

Međutim, kao i svi drugi privrženici ove ideje, i on je suočen sa činjenicom da nema preciznog odgovora do koje tačke mora ići proces redukcije državnih nadležnosti. Konstatuje kako je većina savremenih komunitarnih iskustava, zapravo, “pala na ispitu”. Volcer takođe upozorava da

politika i kultura moderne demokratije verovatno zahtevaju onu vrstu veličine i onu vrstu omeđenosti koje obezbeđuje država. Nije mi namera da poričem vrednost regionalnih kultura i etničkih zajednica. Hoću samo da ukažem na rigidnosti koje bi bile nametnute obema u odsustvu uključujućih i zaštićujućih država. Porušiti zidove države ne znači... svoriti svet bez zidova, već pre stvoriti hiljadu malih tvrđavica (Volcer 2000: 70).

Šta onda, u kontekstu globalnih manifestacija krize demokratije i destruktivnih učinaka postkomunističke “balkanizacije”,¹² preporučiti kao pravac koji, principijelno, nudi izglednije šanse za potiskivanje dominantnog uticaja novca, organizacije i kontrolisanih medija na svekolike manipulacije identitetima, bekstvo od slobode, masovno raširene osećaje nemoći i nepoverenja u snagu građaninog glasa (Volin 2007: 752—762; Krastev 2013: 22—26)? Suočen s “degenerativnim simptomima” predstavničke demokratije, Džon Kin (*John Keane*) primećuje da se iza sve češćih narativa o “postdemokratiji”, pa čak i o “demoludilu”, zapravo, krije osećanje “da postoje loši događaji za koje nemamo ni dobre teorije, a kamoli praktična rešenja” (Kin 2010: 29). Slično misli i Volin (*Sheldon S. Wolin*), kad parafrazirajući Tokvila kaže: “ako demokratija ne odneguje participativne oblike, koji angažuju energiju običnog građanina, na mesto političkog doći će kulturni i duhovni pluralizam jednolikosti, ozlojeđenosti i beslovesnog rodoljublja i jedan antipolitički oblik koga je on nazvao ‘demokratski despotizam’” (Volin 2007: 740, 749—750; vidi: Tokvil 1990: 15—16, 79, 633—644, prim. J. K.). Zato, polaže nade u decentralistički pristup politici:

12 Pojmom “balkanizacija” se u mnogim svetskim, političko-sociološkim rečnicima objašnjava ju podsticanja nacionalističkih netrpeljivosti, uključujući projekte i praksu mirne disolucije ili, pak, nasilnog cepanja veće, multinacionalne države, sve s ciljem formiranja manjih, “suverenih” etnonacionalnih celina i državnih granica, maksimalno sinhronizovanih s teritorijalnim linijama etničkih većina.

mali obim je jedini obim samerljiv sa vrstom i količinom moći koju je demokratija u stanju da mobilise... Moć demokratske politike leži u raznovrsnosti i višestrukosti skromnih položaja koje zauzimaju u lokalnim vlastima i institucijama koje su pod lokalnom kontrolom... kao i u sposobnosti običnog naroda da izmisli privremene oblike za zadovoljavanje svojih potreba (Volin 2007: 758—759).

U kontekstu tranzicionih iskustava s identitetskim opkoljavanjem demokratije, Kin nalazi za shodno da snažno upozori na “potcenjivanje antidemokratskog potencijala borbe za nacionalni identitet”. O nacionalizmu govori kao o “otrovnom voću same demokratije”, čije se dejstvo može neutralisati samo dobro osmišljenim paketom ideja i institucionalnih politika. Prvu takvu polugu nalazi u “decentralizaciji institucija teritorijalne nacionalne države kroz razvoj povezanih mreža demokratski odgovornih subnacionalnih i nadnacionalnih državnih institucija” (Kin 2003: 126—141).

Sve u svemu, na tragu one Kantove (*Immanuel Kant*) o “zvezdanom nebu nad nama...”, danas bismo mogli zaključiti da institucionalno “nebo” EU integracija i dalje predstavlja najmanje loš ambijent demokratskog rešavanja problema države i slobode ljudskog samorazumevanja. Sve ostalo, što pripada nacionalnom i subnacionalnim okvirima samoodređenja čoveka i građanina, kao i oplemenjivanju “moralnog zakona u nama”, makar da se radi i o “samom narodu đavola” (Kant 1974: 153—154), moguće je sumirati spoznajom da “veština sapripadanja može početi ponovo da postoji samo iz malih poredaka” (Sloterdijk 2001: 49—50).

Možda upravo zahvaljujući lokalnom i pokrajinskom okviru komunikacije, partnerstava, interkomunalnosti (Blankar 2003: 118—120) i pluralne identifikacije, ponovo poverujemo u snagu zdravog razuma, slobode, solidarnosti i zajedništva u razlikama?

/ Literatura

Anderson, Benedikt (1998). *Nacija: zamišljena zajednica*. Beograd: Plato.

Arent, Hana (1991). *O revoluciji: Odbrana javne slobode*. Beograd: Filip Višnjić.

Arent, Hana (1998). *Izvori totalitarizma*. Beograd: Feministička izdavačka kuća.

Aristotel (1975). *Politika*. Beograd: BIGZ.

- Bart, Fredrik (1997). "Etničke grupe i njihove granice", u: Filip Putinja i Žoslin Stref-Fenar (ur.), *Teorije o etnicitetu*. Beograd: Biblioteka XX vek, 213—259.
- Berk, Edmund (2001). *Razmišljanja o revoluciji u Francuskoj*. Beograd: Filip Višnjić.
- Bilig, Majkl (2009). *Banalni nacionalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Blankar, Pol (2003). *Kroz istoriju grada do novog društva*. Beograd: Magna Agenda.
- Božović, Ratko (2021). "Od zločina do katarze", u: Jovan Komšić, Aleksandra Popović (ur.), *Srpski izazovi: U svetlu globalnih trendova treće decenije 21. veka*. Beograd: Fondacija Konrad Adenauer, Škola političke ekologije – Zasavica, 361—379.
- Bulović, Vladika bački, Irinej (2021), "Fenomen krštenog nekrsta" (Izvor: *Večernje novosti*, 12. decembar 2021); dostupno na: <https://standard.rs/2021/12/13/vladika-backi-irinej-fenomen-krsteno-gekrsta/>; pristupljeno 25. 12. 2021.
- Bursać, Dejan (2021). "Izborni sistem kao prepreka na daljem putu Srbije ka demokratiji", u: Jovan Komšić, Aleksandra Popović (ur.), *Srpski izazovi: U svetlu globalnih trendova treće decenije 21. veka*. Beograd: Fondacija Konrad Adenauer, Škola političke ekologije – Zasavica, 75—86.
- Dal, Robert (1997). *Poliarhija*. Beograd: Filip Višnjić.
- Dženkins, Ričard (2001). *Etnicitet u novom ključu: Argumenti i ispitivanja*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Eriksen, H. Tomas (2004). *Etnicitet i nacionalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Flajner-Gester, Tomas (1996). "Demokratija i konsenzus", u: Vučina Vasović, Vojislav Stanovčić (prir.), *Postkomunizam i vlast*. Beograd: Jugoslovensko udruženje za političke nauke, Fakultet političkih nauka, 163—181.
- From, Erih (1978). *Bekstvo od slobode*. Beograd: Nolit.
- Gelner, Ernest (1997). *Nacije i nacionalizam*. Novi Sad: Matica srpska.
- Golubović, Zagorka (1999). *JA i DRUGI: Antropološka istraživanja individualnog i kolektivnog identiteta*. Beograd: Republika.
- Golubović, Zagorka (2004). "Autoritarno nasleđe i prepreke za razvoj civilnog društva i demokratske političke kulture", u: Dragica Vujadinović, Lino Veljak, Vladimir Goati, Veselin Pavičević (ur.), *Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska*, Knjiga II (Civilno društvo i politička kultura). Beograd: CEDET, 233—246.
- Gorc, Andre (1982). *Zbogom proletarijatu*. Beograd: Radnička štampa.
- Heilke, Thomas (2009), "Can Politics be Creative? Theory and Empirical Evidence"; dostupno na: <https://sites01.lsu.edu/faculty/voegelin/wp-content/uploads/sites/80/2015/09/Can-Politics-be-Creative-Theory-and-Empirical-Evidence.pdf>; pristupljeno 12. 02. 2022.
- Held, David (1990). *Modeli demokratije*. Zagreb: Školska knjiga.
- Hobsbaum, Erik (1996). "Nova pretnja istoriji"; Predavanje studentima, na početku akademske 1993/94 godine na Otvorenom univerzitetu u Budimpešti (preneto iz *New York Review of Books*, 12 decembra 1993 g.);

Apendix u knjizi: *Nacije i nacionalizam od 1780: Program, mit, stvarnost*. Beograd: Filip Višnjić, 207—217.

Hungarian Spectrum, "Ready-Made Recipe for an Aspiring Autocrat", 2019; dostupno na: <https://hungarianspectrum.org/2019/06/18/ready-made-recipe-for-an-aspiring-autocrat/>; pristupljeno 03. 02. 2022.

Kant, Imanuel (1974). *Um i sloboda*. Beograd: Ideje.

Katuš, Laslo (2000): "Zakonsko regulisanje pitanja nacionalnosti/nacionalnih manjina u Habsburškoj monarhiji u drugoj polovini XIX veka", u: Andraš Marković-Majtenji (ur.), *Manjinska prava i njihova primena u Vojvodini: Tradicija i praktični aspekti zakonskog regulisanja manjinskih prava na području Vojvodine od epohe Monarhije do današnjih dana*. Novi Sad: Društvo za mađarsku kulturu u Jugoslaviji (JMT).

Kimlika, Vil (1999). "Etnički odnosi i zapadna politička teorija", u: Alpar Lošonc (ur.), *Habitus*. Novi Sad, mart 1999 (17—68).

Kin, Džon (2003). *Civilno društvo: Stare slike, nove vizije*. Beograd: Filip Višnjić.

Kin, Džon (2010). "Osobnosti demokratije: šta je u demokratiji dobro?", u: Milan Podunavac (ur.), *Država i demokratija*. Beograd: FPN / Službeni glasnik.

Kiš, Janoš (1997/1998). "Na putu prevazilaženja nacionalne države", u: *Mostovi*, Sveška IV, broj 112—113. Beograd: Udruženje književnih prevodilaca Srbije.

Komšić, Jovan (1996). *Etnodemokratija i regionalizam: U košmarima postsocijalizma*. Novi Sad: KMS.

Komšić, Jovan (1997). *Šanse interkulturalizma i iskušenja etnodemokratije*. Subotica: Otvoreni univerzitet.

Komšić, Jovan (2008). "Šta danas možemo naučiti od Vase Stajića, kao političkog mislioca", u: Rudolf Kastori, Julijan Tamaš (ur.), *Vasa Stajić – misao i delo*. Novi Sad: VANU, 98—115.

Komšić, Jovan (2019). *Demokratija i dobra (samo)uprava*. Beograd: Dan Graf.

Konstan, Benžamen (2000). *Principi politike i drugi spisi*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Krastev, Ivan (2013). *S verom u nepoverenje: Može li demokratija da opstane kada ne verujemo svojim liderima*. Beograd: CLIO.

Lane, Jan-Erik (2012). *Državno upravljanje: Razmatranje modela javne uprave i javnog upravljanja*, Beograd: Službeni glasnik, Megatrend.

Lebl, Arpad (1963). *Politički lik Vase Stajića*. Novi Sad: Progres.

Mađžar, Ljubomir (2021). "Onespokojavajući impulsi sveobuhvatne globalizacije – Srbija u sukobu sa svojom budućnošću", u: Jovan Komšić, Aleksandra Popović (ur.), *Srpski izazovi: U svetlu globalnih trendova treće decenije 21. veka*. Beograd: Fondacija Konrad Adenauer, Škola političke ekologije – Zasavica, 257—280.

- MakGari, Džon (2009). "Federalizam i federacija" u: Adam Kuper & Džesika Kuper (priř.), *Enciklopedija društvenih nauka*, tom 1. Beograd: Službeni glasnik, 321—324.
- Maluf, Amin (2016). *Ubilački identiteti: Nasilje i potreba za pripadanjem*. Beograd: Laguna.
- Marx, Karl (1953). "Marxova pisma Rugeu iz 1843 godine", u: Marx & Engels, *Rani radovi*. Zagreb: Kultura.
- Mil, St. Džon (1999). *O slobodi*. Beograd: Pravni fakultet.
- Милетић, Светозар (2002). *О српском питању*, Нови Сад: Орфеус, Градска библиотека.
- Naj, S. Džozef (2012). *Budućnost moći*. Beograd: Arhipelag.
- Pavlović, Živojin (2021). *Dnevnici Živojina Pavlovića 1994 — 1998. godine*; Novi Sad: Agora; (prema: *Danas, Nedelja/Feljton ekstra*, 30—31 oktobar 2021, str. XIV—XV).
- Petrović, Pavle & Brčerević, Danko & Gligorić, Mirjana, "Zašto privredni rast Srbije zaostaje?", *Ekonomika preduzeća*, 2019, 67 (1—2): 17—33.
- Platon (2017). *Država*. Beograd: Dereta.
- Popper, R. Karl (1993). *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji* (tom 1 i 2). Beograd: BIGZ.
- Sloterdajk, Peter (2001). *U istom čamcu*. Beograd: Beogradski krug.
- Šiber, Ivan (2004). "Politička kultura, autoritarnost i demokratska tranzicija u Hrvatskoj", u: Dragica Vujadinović, Lino Veljak, Vladimir Goati, Veselin Pavićević (ur.), *Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska*, Knjiga II (Civilno društvo i politička kultura). Beograd: CEDET, 247—261.
- Tamir, Jael (2002). *Liberalni nacionalizam*. Beograd: Filip Višnjić.
- Tokvil, Aleksis (1990). *O demokratiji u Americi*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Titograd: CIID.
- Turen, Alen (2011). *Nova paradigma: Za bolje razumevanje savremenog društva*. Beograd: Službeni glasnik.
- Varadi, Tibor (1999). "O šansama za etnokulturnu pravdu u Centralnoj Istočnoj Evropi — sa osvrtom na Dejtonski sporazum", u: Alpar Lošonc (ur.), *Habitus*. Novi Sad: Apostrof, mart 1999, 69—81.
- Volcer, Majkl (1995). "Savremeni tribalizam", u: Mijat Damjanović, Snežana Dorđević (ur.), *Izazovi modernoj upravi i upravljanju*. Beograd: TIMIT, 171—180.
- Volcer, Majkl (2000). *Područja pravde*. Beograd: Filip Višnjić.
- Volin, S. Šeldon (2007). *Politika i vizija: Kontinuitet i inovacija u zapadnoj političkoj misli*. Beograd: Filip Višnjić / Službeni glasnik.
- Vrcan, Srđan (2004). "Nacija: nacionalistička ili građanska ili postnacionalna konstelacija?", u: Dragica Vujadinović, Lino Veljak, Vladimir Goati, Veselin Pavićević (ur.), *Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska*, Knjiga II (Civilno društvo i politička kultura). Beograd: CEDET.

JOVAN KOMŠIĆ

Theoretical Challenges of Transitional Reconstruction of National Identities — the case of Vojvodina

Taking as a starting point Hobsbaum's estimate of long-time perspective of xenophobic nationalism in post-socialist regimes of the Central and Eastern Europe, as well as similar views of the Serbian director and writer Živojin Pavlović on the mentality “reverting (the community)... centuries back to a primal state of absolute amorphousness”, the author analyses the challenges of post-communist identity policies in Vojvodina and Serbia through the following thematic segments: 1) “Revival” plots and “creativity” of the oligarchic usurpation of civic sovereignty; 2) Policy of identity and European perspective of multiculturalism in Vojvodina; 3) A paradox of pluralism: opening a competition stage – closing-up in ethno-national communities; 4) Chances of a liberal alternative to the official paradigm of a “single political ethnicity”. The conclusion is that decentralization is not a “disposed of” alternative, i. e. that a local and regional framework community governance has not lost all chances of believing in virtues and capacities of citizenship, power of a common sense and a free choice of a plan and meaning of life instead of authoritarian-centrist delusion of a “predestined identity”.

KEY WORDS: post-socialism, Serbia; ethno-nationalism; authoritarian culture; oligarchy; Vojvodina, multiethnicity, citizenship, hybridization of identity; decentralization.